

ТІТО. Вічний партизан. Біографія

Йосип Броз Тіто був .вічним партизаном. – типовим створінням епохи крайнощів, епохи, яку він не тільки пережив, а й власноруч сформував і вистраждав. За своє життя він був визнаним у всьому світі державним діячем. На сьогодні ж багато хто вважає його жорстоки диктатором. То ким же він був насправді? Марі-Яніна Каліч надає чудову нагоду за міфами та легендами краще роздивитися цю історичну постать, оповідаючи авантюрну історію його життя на тлі злетів і падіння, яких зазнала Югославія.

Тіто – політик власного штибу. Він був провидцем і прагматиком, стратегом і практиком, тим, хто, завдячуючи неймовірним талантам і за цілком особливих історичних обставин, зробив запаморочливу кар'єру. За часів Другої світової війни він разом зі своїми партизанами власними силами звільнив Югославію від німецької окупації. Це була саме та роль, яка дала йому змогу виявити всі свої здібності й утвердила його багаторічне панування в країні. Бо цілком імовірно, що без цього .вічного партизана. Югославія зазнала б розколу одразу після Другої світової війни. Упродовж 35 років він залишався незмінним модератором більш-менш успішного співіснування різних народів цієї строкатої держави.

На жаль, Югославія не спромоглася пережити Тіто надто надовго, а далі – спалах такого нечуваного насильства, якого повоєнна Європа не зазнавала аж до війни росії проти України. А відтоді на справі всього життя Тіто лежить тінь гіркої поразки.

Для широкого кола читачів.

Марі-Яніна Каліч

TITO

ВІЧНИЙ ПАРТИЗАН

PRINCEPS
NATIO
TEMPUS

Анотація

Йосип Броз Тіто був «вічним партизаном» – типовим створінням епохи крайнощів, епохи, яку він не тільки пережив, а й власноруч сформував і вистраждав. За своє життя він був визнаним у всьому світі державним діячем. На сьогодні ж багато хто вважає його жорстоким диктатором. То ким же він був насправді? Марі-Яніна Каліч надає чудову нагоду за міфами та легендами краще роздивитися цю історичну постать, оповідаючи авантюрну історію життя на тлі злету і падіння, яких зазнала Югославія.

Тіто – політик власного стибу. Він був провидцем і прагматиком, стратегом і практиком, тим, хто, завдячуючи неймовірним талантам і за цілком особливих історичних обставин, зробив запаморочливу кар'єру. За часів Другої світової війни він разом зі своїми партизанами власними силами звільнив Югославію від німецької окупації.

Це була саме та роль, яка дала йому змогу виявити всі свої здібності й утвердила його багаторічне панування в країні. Бо цілком імовірно, що без цього «вічного партизана» Югославія зазнала б розколу одразу після Другої світової війни. Упродовж 35 років він залишався незмінним модератором більш-менш успішного співіснування різних народів цієї строкатої держави.

На жаль, Югославія не спромоглася пережити Тіто надто надовго, а далі – спалах такого нечуваного насильства, якого повоєнна Європа не зазнавала аж до війни росії проти України. Відтоді на справі всього життя Тіто лежить тінь гіркої поразки.

Для широкого кола читачів.

ISBN 978-617-7654-89-5 (Видавництво Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-792-3 (Ніка-Центр)

© Verlag C.H.Beck oHG, München 2020

© Микола Кушнір, переклад, 2023

© Марина Пілат, переклад, 2023

© Видавництво Анетти Антоненко, 2023

© Ніка-Центр, 2023

Apropos Тіто

«Своєї власної особистої біографії у революціонерів немає», – саме таку заяву зробив Йосип Броз Тіто, коли у 1945 році брав до своїх рук владу в Югославії. Єдиною справою, перед якою легендарний партизанський маршал, що впродовж тривалого часу був президентом країни і популярним лідером руху неприєднання, мав почуття поваги та певних зобов'язань, була винятково революція. Та й узагалі говорити на тему приватних аспектів власного життя він не любив ніколи, навіть сягнувши похилого віку. Для свого найближчого оточення він навіть після своєї смерті ще довго залишався загадкою.

Тіто – одна з найцікавіших і найвидатніших постатей новітньої історії, що мала неабиякий вплив на світ довкола себе і певною мірою змінила його. Він – типове створіння епохи крайнощів, які пізнавав на особистому досвіді, ви́ носив на власних плечах і навіть спромігся докластися до формування цієї епохи. Інфікований вірусом більшовизму, він розпочав свою політичну кар'єру як революціонер і партійний функціонер. А відтоді як він у кривавій бійні Другої світової війни виростає до рівня партизанського лідера, його незмінно огортає сяйво незвичайності та небуденності. У цій багатонаціональній країні ніхто, крім нього, не зміг набратися мужності та відваги, щоб так безбоязно протистояти вермахту, який у військовому відношенні був у багато разів сильнішим. Тільки югослави змогли здихатися іноземної окупації майже повністю власними силами. Згодом цю партизанську епоху Тіто вважав найважливішим етапом свого життя, бо саме тоді він особисто зміг досягти та зробити найбільше. Той успішний військовий

спротив сформував легітимну основу його багаторічного панування.

Протягом усього життя Тіто був і залишався переконаним прихильником комунізму. Ще під час війни, перш ніж розірвати відносини зі Сталіним і створити незалежну від Східного блоку соціалістичну систему, він диктаторськими засобами домогся одноосібного панування за радянським зразком. Сповідуючи власний стиль управління державою, що був цілком зорієнтований на його особу, Тіто спромігся протистояти тискові як зі Сходу, так і з Заходу. Саме під його керівництвом рух неприєднання піднявся до рівня самостійного чинника світової політики. А на завершення тривалого життя Тіто його репутація та авторитет стояли мало не над усіма розбіжностями ідеологічних таборів у країні.

Біографія Тіто поєднує у собі чимало аспектів югославської історії. Це і засноване 1918 року Королівство південних слов'ян, яке було сповнене проблем і внутрішніх суперечностей політичним утворенням, отож розгромити його 1941 року не потребувало від фашистського вермахту жодних суттєвих зусиль. Лише партизани-комуністи стали на захист багатонаціональної держави від окупантів та їхніх ультранаціоналістичних поплічників. Цілком імовірно, що без Тіто Югославії після Другої світової війни взагалі б не було. У вирі жахливої війни всіх проти всіх, він, аби знову помирити між собою народи, робив ставку на «братерство і єдність». І йому вдавалося так чи так позбуватися ненависті та цькування – частково шляхом переконань, частково шляхом репресій. Упродовж 35 років Тіто залишався неодмінним модератором більш-менш успішного співіснування югославських народів. Яким чином і чому саме йому це вдавалося? Ось одне із тих важливих запитань, дати відповідь на які й має на меті ця біографічна книжка.

Уже за свого життя Тіто стає міфом і пам'ятником. Режим, власне він сам і його прихильники, випускали у світ багатотисячними накладками книжки, статті, фільми й радіопередачі, що публічно й відкрито сформували у суспільстві його образ. Жодному державному діячеві ця пропаганда не давала сяяти у настільки широкому спектрі ролей і досягнень, як йому. Тіто виступав і хоробрим героєм руху опору, і мудрим батьком югославської нації, і відкритим усьому світові посланцем миру. Його блискучий імідж задовольняв приховане пристрасне бажання багатьох мати такого собі комуністичного ерзац-короля, так само як і жагу публіки до подробиць з таблоїдів. Водночас Тіто уособлював неймовірну історію кар'єрного злету. Селянський син спромігся стати поважним державним діячем, зробив фантастичну кар'єру – югославська версія втілення американської мрії мийника посуду, що став мільйонером.

Коли Тіто 1980 року вже у похилому віці відійшов у вічність, почалися спроби переглянути космічний масштаб його політичної постаті. Сплила інформація про упуцнення, заплутані справи та відверто злочинні дії, як-от знищення військового противника у Бляйбурзі в австрійській Каринтії, примусове вигнання етнічних німців – так званих фольксдойче, і довжелезний перелік злодіянь таємної поліції. Тож за одну мить Йосип Броз перетворюється на антигероя, він постає диктатором-убивцею, гонористим марнославцем без роду й племені та ловеласом, що страждає нарцисизмом. І тепер багато кому вдається звести чимало старих рахунків часів останньої світової війни. Бо й до сьогодні Тіто залишається особою, що спричиняє розкол у політичних таборах. «Скажи мені, як ти ставишся до Тіто, і я скажу тобі, хто ти є!» – все ще досить часто можна почути на теренах, де колись була Югославія.

А Югославія Тіто пережила свого творця на якихось жалюгідних десять років. Стовпи справи всього його життя – соціалізм, рух неприєднання і, власне, сама Югославія – у 1990-ті роки поринули у процес руйнації. Більше ніде у комуністичному світі висота падіння не була такою великою, як там, де разом із політичним режимом у небуття пішла відразу ціла країна, а з нею й усі правила цивілізованого співіснування. Югославія стала втіленням і найбільшим проявом нічим не обмеженого насильства, якого у Європі після Другої світової війни ще не бачили. І це означає, що на справу життя Тіто падає тінь гіркої невдачі. Питання щодо відповідальності та упущень зберігає свою актуальність і до сьогодні. Бо й три десятиріччя поготів сформувавши на руїнах цієї багатонаціональної країни стабільний політичний порядок так і не вдалося.

Тож ким був той хорватський комуніст із непроникними блакитно-сірими очима, який чинив спротив спершу режимові короля Александра I Карагеоргієвіча, потім гітлерівському вермахту, а зрештою і радянському диктаторові Сталіну? Як із селянського сина виріс і сформувався безкомпромісний революціонер, який заради свого світогляду знову й знову ризикував власним життям і йшов на те, щоб за це гинули також тисячі інших людей? Що надавало йому сил і впевненості після чергової сповненої ненависті братовбивчої війни знову братися за примирення між собою народів Югославії? Чому багато хто з лівих політиків на Заході вбачали у ньому зразок для себе, а також що, власне, сформувало з нього визнаного в усьому світі посланця миру? І не в останню чергу: чому так багато людей і десятки років після його смерті демонструють і висловлюють йому свою безмежну повагу і щире захоплення?

Мета книжки – позбавити історичну постать Тіто суб'єктивних сторонніх нашарувань і викласти інформацію з урахуванням тогочасних умов та обставин. У центрі уваги

перебуватимуть не тільки форми, функції та етапи його панування, а і людина й особистість. Особливу увагу приділено тогочасному міжнародному контексту та взаємозв'язкові між зовнішньою і внутрішньою політикою, що було однією з рушійних сил югославської системи. Важливим також є детальніший розгляд відносин Тіто з Німеччиною, про що у попередніх дослідженнях згадувалося побіжно. Варті уваги досі невідомі обставини його шлюбу з німецькою комуністкою та роль, яку він відігравав у Новій східній політиці Віллі Брандта. Можна зауважити, що Югославія функціонувала як диктатура у вузькому значенні слова, тобто як тоталітарне правління, засноване на насильстві, лише на етапі безпосереднього приходу комуністів до влади та в роки їхнього становлення. Після розриву зі Сталіним постала автократична система власного порядку, яка породжувала нові зміни і навіть обмежений плюралізм.

Кожна біографія містить чимало прихованих пасток. А сама розповідь потребує поставити головного героя у центр подій, що не завжди вдається. Легко створити ілюзію, що життя його прямувало – без усяких відхилень – безпосередньо до мети, тоді як насправді воно виписувало чимало кіл, поворотів і віражів. Прагнення зрозуміти історичну постать у контексті її існування й учинків може підштовхнути до того, щоб стати співучасником. У рамках культу особи накопичені гори мемуарів і біографічних матеріалів, присвячених Тіто, тож їхній перегляд, безсумнівно, вимагав особливо критичного підходу. Значна частина вторинної літератури, що виходить за межі цієї тематики, також не є політично нейтральною, а публіцистика переповнена теоріями змов. Через це вкрай необхідним було звернутися до першоджерел. Їх, зокрема, вдалося відшукати в архіві президента країни у Белграді, Комінтерну в Москві, у зовнішньополітичних відомствах у Бонні, Лондоні та

Вашингтоні, а також у великому зібранні біографа Тіто Владіміра Дедьєра у Люблянці.

То чи можна вести мову про «Тіто» сьогодні? Давнє бойове ім'я і товарний, так би мовити, знак лунають в когось у вухах апологетично, унаслідок чого в літературі все ще іноді може йтися про «Йосипа Броза» або ж, у разі негативно критичної точки зору, про «Броза». Цілком правильною версією було б, звісно, говорити про «Йосипа Броз Тіто», однак у всіх історичних джерелах найчастіше з'являється саме вищезгадана скорочена форма. А оскільки вона й у розмовному вжитку використовується найчастіше, то цілком прийнятним і простим було б використовувати її тут і надалі.

Отже, Тіто, як стане зрозуміло далі, був політиком власного, так би мовити, калібру. Він був провидцем і прагматиком, стратегом і практиком, тим, хто завдяки надзвичайним здібностям і за цілком особливих історичних умов зробив приголомшливу кар'єру, що майже не має аналогів у світі. Передовсім, однак, він був людиною, здатною і на добрі, і на злі вчинки.

Селянський син

КУМРОВЕЦЬ, 7 травня 1892 року

Дитинство у Загор'ї

Тільки-но він уранці відкривав оченята, відразу ж починало діставати відчуття голоду. Як і більшість дітей у хорватському Загор'ї, маленький Йожа ніколи не бував по-справжньому ситим. У сім'ї Брозів запаси харчів частенько добігали кінця ще до Різдва, і саме тому економна мама весь рік господарювала сумлінно й виважено. «Ма-а-амо, а можна нам іще трішечки хліба», – канючив він, коли приходили гості. Бо добре знав, що вона була надто гордою, щоб показати перед чужими людьми їхні злидні. Тож мама радше, не промовивши ні слова, відкрила б шафу з продуктами й порівну роздала дітям маленькі шматочки хліба, а насварила б вона їх тільки опісля. Роки й десятиліття по тому Тіто частенько згадував, як він, тоді ще зовсім маленький хлопчик, завжди мусив їсти менше, аніж йому хотілося.

Час, коли його народили на цей білий світ, був періодом посилення соціально-економічних проблем і політичної напруженості. А коли точно це було, сказати з цілковитою упевненістю він не міг, навіть коли вже став дорослою людиною. І тільки тоді, коли одному з біографів усе ж вдалося розшукати метричну книгу хорватської громади Кумровець, стало зрозумілим і не викликало більше жодних суперечок те, що Йосип Броз народився 7 травня 1892 року. Він був сьомою дитиною Франьо і Марії Броз, у дівочтві – Явержек. «Нас ростили та виховували у неймовірно тяжких умовах», – розказував він згодом. «Дитинство моє, так само як і дитинство моїх товаришів,

а також переважної більшості всіх дітей у Хорватії, було гірким, тяжким і безвідрадним».¹

У розташованому десь за 50 кілометрів на північний захід від Загреба поселенні Кумровець, де, власне, і зростав Йожа, мешкали близько 200 сімей. Місцевість ця розташовувалась у Загор'ї, у самому серці Хорватії, що у ті часи входила до угорської частини Габсбурзької монархії. Це істинно «найгарніший і найпривабливіший регіон у Хорватії», не міг приховати наприкінці ХІХ сторіччя власного захоплення відомий історик Векослав Клаїч. Саме враження того, що хтось узяв і розсіяв їх навсібіч щедрою рукою, справляють безліч барвистих поселень і в долині, і на узгір'ї, де, власне, і притулилося село Кумровець. Згори очам відкривається чарівна панорама рівнини, крізь яку барвистою стрічкою в'ється мальовнича Сутла, річка, яку, мабуть, коректніше було б називати просто струмком. Вона, власне кажучи, утворює кордон між Хорватією і Словенією. І коли ген аж до самого заходу відкривається ніжний, соковито-зеленого кольору гористий ландшафт із виноградниками, фруктовими садами та нивами, струмочком, водяними млинами і мостами, дорога на схід обривається раптом і зненацька, виходячи на не такі вже й високі, проте стрімкі скелі Бизельської Гори з ущелиною Зеленак. І там, нагорі, видніється мур старовинного королівського замку – з одного боку, а з іншого – руїни древньої фортеці тамплієрів Цезарград. На південь від Кумровця долину обрамовують стрімкі, вкриті густим дубняком схили неймовірно прекрасних гір Тисовець, Света Гора і Козянско. «Тож немає нічого дивного у тім, що заїжджий люд називав цю мальовничу землю “хорватською Швейцарією”».²

А от реалії життя були не такими мальовничими: до середини ХІХ століття на берегах по обидва боки Сутли мешкали кмети; так називали селян, вони, відповідно до правових норм

пруського кріпацтва, власне, були кріпаками, які віддавали дев'яту частину усього, що виростили, зібрали й виробили – худоби, врожаю, вина, і мусили сплачувати податі та відбувати панщину. Аграрна реформа 1848 року звільнила їх від кріпацької залежності, однак зобов'язувала колишніх кріпаків викупати у свого колишнього господаря дім і садибу, а за втрачені ним оброк, відробляння панщини чи податі вони мусили сплачувати йому ще й компенсацію. Дід і бабця Тіто по батьківській лінії також узялися за те, щоб викупити свій будинок і землю, на якій вони роками господарювали. А для цього їм, як і багатьом іншим селянам, довелося брати кредити. І коли дід ділив цю спадщину між своїми дітьми, то Франьо, батько Тіто, отримав вісім моргів землі, тобто 4,5 гектара. З урахуванням усього цього він не належав до найбідніших у своєму селі, і все ж незабаром коштів на утримання сім'ї почало тут і там бракувати. Тож йому довелося постійно набиратися нових боргів і помалу продавати успадковану землю. Так, власне, тривало до 1913 року, коли від спадщини більш нічого не залишилося.

Сім'я Брозів мешкала у будинку, що його ще 1860 року для себе та власної родини неподалік від своєї кузні на жвавій головній торговельній вулиці Кумровця побудував дідусь Мартін. Будинок мав черепичний дах і ретельно побілені вапном стіни, тож виглядав вельми соліднішим, а оскільки мав аж чотири кімнати, то й просторішим, ніж сусідні дерев'яні криті соломою вбогі хати. За давнім звичаєм дідусь побудував цей дім для родинної спільноти, що традиційно складалася з декількох сімей, для так званої задруги.

У дитинстві Йосипа в дідусевому домі мешкали дві, а іноді, за скрутних умов, навіть три родини. У правій частині будинку мешкала сім'я Франьо Броза, а до лівої вже після смерті дідуся заселився один з його родичів. Якщо ж увійти з боку вулиці до темних, занурених у сутінки сіней, пройти повз купу робочих

чобіт, різноманітних інструментів і постійно замкненої шафи з харчами, то дістаєшся обох розташованих праворуч і ліворуч житлових зон, кожна з яких має одну відносно простору кімнату, а за ними можна було також розгледіти й крихітну комірчину.

Дім у Кумровці, де народився Тіто

Прямуючи далі, можна було потрапити до просторої кухні, що її ділили між собою обидві сім'ї. Кожна сім'я мала у своєму розпорядженні власне вогнище і власну піч для випікання хліба, а на балках, що перекривали стелю кухні, теліпалися вкриті кіптявою гачки. Щотижня тут випікали хліб, а перед цим мололи зерно, вручну протягуючи його через важкі камінні жорна. Далі за кухнею знаходилися двір і господарські будівлі: конюшня, хлів, тік, сіновал, а також невеличкий навіс із дерев'яною

прядкою, саме на ній мама із саморобного прядива виготовляла хустки, тканину й сукно для родини.

Йосипове повсякденне життя та сімейні будні розгорталися переважно у кімнаті, площа якої не сягала й 20 квадратних метрів. І через те, що ця кімната мала чотири вікна, а підлогу було вимощено дубовими половицями, то упродовж дня вона видавалася відносно світлою, зручною і затишною. Однак коли ця кімната поринала у вечірні сутінки, то дїтлахи своїми босими ногами, стомлені та спїтнілі, тягли до кімнати чимало смїття й бруду, тож саме тоді вона справляла враження радше тїсного примїщення зі спертим і затхлим повітрям. Коли ж наставав час попоїсти, уся сім'я щїльно тулилася на дерев'яній лавці у кутку кімнати навколо обїднього столу, що його узимку освїтлювала невелика гасова лампа. На столї можна було зазвичай побачити кукурудзяні хлїб і кашу, а також страви з картоплї, капусти, бобїв, сочевиці або ж з буряків. Свїжих фруктів можна було скуштувати лишень улїтку, а от висушене й вив'ялене над плитою м'ясо й узагалї тїльки на свята. З двох-трїох простеньких смачних їнгрєдїєнтїв готували солодкі мучні смаколики, до прикладу, гречанї пирїжки, пончики і штруделї. Нїхто на всьому бїлому свїтї не вмїв так смачно готувати, як це робила його мама, вважав Йожа, якому ще пїдлїтком частенько доводилося доглядати за своїми молодшими братами й сестрами. Протягом усього свого життя вїн залюбки куховарив за давніми рецептами й їз задоволенням пригощав апетитними стравами своїх гостей.³

Узимку ота дерев'яна лавка навколо обкладеної кахлями печї була його улюбленим мїсцем. Коли в печї починало потрїскувати полум'я, а рїдня й сусїди бралися за спїльне прядїння, лушчїння кукурудзяних початків чи за скубання пташиного пїр'я, то на душі ставало дїйсно затишно. Хто був старшим, розказували тоді безлїч давнїх їсторїй, хто молодшим – придумували й собї чимало пригод. Обкладена кахлями пїч щоночї ставала мїсцем,

де спали менші діти. Ті ж, хто був трохи старшим, мусили залазити на горище у хліві, що знаходився по той бік саду. Іще в тій кімнатці залишалися хіба що дерев'яна колиска, скриня, комод і самопрядка, а також велике односпальне ліжко для батьків, яке на ніч можна було розширити за рахунок приставленої впритул дубової лавки. Саме тут весною 1892 року Марія на набитому кукурудзяною соломою матраці і простирадлах з грубого конопляного полотна й народила на світ свого Йосипа.⁴

Син своєї матері

Марія Броз, яку ще називали Мічікою, вела типове для жінок того часу життя. Одного сніжаного холодного січневого дня у сільській церкві Подсреди ця 18-річна словенка взяла шлюб із хорватом Франьо Брозом із розташованого зовсім неподалік Кумровця. Після триденного бенкетування, танців і гульні ця пара вдягнених у селянський одяг молодят на санчатах попрямувала до своєї майбутньої, розташованої за 16 кілометрів сімейної оселі.

Марія народила 15 діточок, восьмеро з них померли ще при народженні, або ж мало не відразу після нього. Для села, де не було й натяку на медичне забезпечення, це було сумною реальністю, з якою місцеві мешканці звиклися: на зламі двох століть тільки кожне третє хорватське маля доживало до свого другого дня народження і лишень кожна п'ята дитина у Хорватії сягала віку п'ятнадцяти років і старше. Такі хвороби, як скарлатина чи туберкульоз, траплялися часто й становили реальну небезпеку для життя.

Матеріально утримувати сім'ю з чотирьох осіб з урахуванням хронічного малоземелля, постійної нестачі харчів і браку грошей було зовсім нелегкою повсякденною справою. Тож одного дня, коли знову почало бракувати їжі, Марія взяла свого трирічного Йожу за руку (а він, як і всі малята, гасав босоніж, маючи на собі одну лишень довгу підперезану лляну сорочку) й відвела до свого батьківського дому у селі Подсреда. Для Йожека, і саме так лагідно називав хлопчика його дідусь Мартін Явержек, розпочався там найщасливіший період його дитинства. Багато часу він проводив у лісі в компанії з щуплявим, жилуватим і діяльним вуглярем, якого завжди

згадував як приятну, привітну та завжди налаштовану жартивати людину. Йожку дозволяли пасти коней, і це з раннього дитинства незмінно залишалося його улюбленим заняттям, скакати верхи без сідла на цих велетенських тваринах.⁵ Лишень у сім років, сягнувши шкільного віку, Йожа повертається до Кумровця. На той час він розмовляв тільки словенською; варто зазначити, що досконало опанувати хорватську він так і не зміг.⁶

Сягнувши шкільного віку, він знову опиняється під крилом своєї матері, з усіх братів і сестер він був схожим на неї чи не найбільше. Погляди звідусіль були спрямовані на цю струнку і високу жінку, коли вона крокувала селом, тримаючи прямо спину й гордо піднявши голову. Йожі подобалось її обличчя з характерними виразними вилиццями і вишуканою сумішшю м'яких і суворих рис, обличчя, що, як він вважав, сяло водночас і радістю, і болем. Як і в мами, у малого був чистий та приємний голос, до того ж він просто випромінював наївну відвертість і природну веселість. На гармонійному обличчі аж виблискували світлі сіро-блакитні очі, а м'яку ніжність губ підкреслювало густе, трішки кучеряве, рижувато-біляве волосся. Крім зовнішності, він запозичив у своєї мами мало не всі риси її характеру, передовсім – певну стриманість, а також розум і кмітливість, охайність, любов до порядку і організаторські здібності, енергійність, силу волі, гордість і витримку.

Малий Йожек «жодної хвилини не міг спокійно всидіти на місці», саме так описувала його Тереза Штефан, якій досить часто доводилося доглядати за дітьми. Він «завжди хотів їсти... був худий і блідий, ...бо у нього ніколи не було вдосталь чогось попоїсти». Щодо усього іншого, то він був «здоровий, неначе горобець, і проворний, мов блоха». Він завжди кудись біг, «а якщо питали, куди він мчить, то скорчить пику, повернеться на

босих п'ятах і відразу ж знову полетить».⁷ Якщо ж йому не треба було допомагати вдома, то він з друзями біг нагору до фортеці Цезарград погратися або ж годинами сидів із вудочкою на Сутлі та рибалив. Разом зі своїми братами він нестримно гасав довколишніми полями, вони бились із сусідськими хлопцями, а іноді йому навіть вдавалося поцупити качан кукурудзи на полі у сусідів. Однак ніхто з братів чи сестер і ніхто з друзів так і не став для нього по-справжньому близьким. Так само ті, хто роками належав до кола його довірених осіб, розповідали, що поряд із великою симпатією завжди відчували певну дистанцію.

Незважаючи на велику кількість вагітностей, господарювала Марія Броз дисципліновано, чітко усвідомлюючи свій обов'язок. Вона власним прикладом закликала й застерігала своїх дітей бути чесними й уважними. Вона була строгою, однак до різки справа доходила не часто, а якщо й доходила, визнавав Тіто, тоді «я на неї дійсно заслуговував». А що він начебто був її улюблеником і пестуном, як запевняли мало не всі, він з обуренням відкидав. Інші ж вважали, що Мічіка частенько йшла на поступки маленькому Йожі, якщо він починав канючити, просити її своїм лунким, мов дзвоник, голосом заспівати йому ще хоч одну пісню, розказати ще хоч одну історію або ж завести для нього – цього разу востаннє – годинника з боєм, чию музику він так любить слухати. Батько колись придбав цей годинник в одного з крамарів, а потім чотири роки поспіль платив за нього. Він був гордістю і радістю для всієї сім'ї. «Тітонька Міка та Йожек були між собою дуже близькими», пригадувала його кузина Тереза. «Між ними існував якийсь [внутрішній] зв'язок».⁸

Як і багато селянок, католичка Марія Броз була глибоко побожною жінкою. Вона постійно збирала дітей, аби помолитися, не було, мабуть, жодної неділі, коли б вони не відвідали богослужіння у розташованій на сусідньому пагорбі

церкві Святого Роха, яку було добре видно з вікна її спальні. Йожа «любив ходити до церкви», розповідав один з товаришів його дитинства, «йому подобалися церковний спів, церемонія богослужіння, а також аромат ладану». Коли йому виповнилось одинадцять, Йосип став служкою на богослужіннях, проте священник був п'яничкою, в якого іноді все вислизало з рук, «і тоді я второпав, що він нічим не кращий за будь-якого іншого чоловіка... відтоді, зрештою, я більше не вірив у впорядковану релігію», – згадував Тіто згодом. «А оскільки цього хотіла моя мама, то я продовжував і далі щонеділі ходити на богослужіння, однак гадаю, що відтоді мій внутрішній зв'язок із церквою почав слабшати, а з часом він взагалі згас».⁹

На відміну від Йожі, який геть з усіх боків був розумним і свідомим юнаком, Франьо давав своїй дружині чимало підстав для хвилювання. Він був «чорний мов дідько», так описував його Тіто, високим на зріст, стрункої статури, мав кучеряве волосся, а також характерного за формою орлиного носа. Селянське господарство не забезпечувало родині гідного прожиття, тож іноді він займався вантажними перевезеннями або ж працював поденником, щоб заробити бодай трішечки грошей. І Йожа набирався життєвого досвіду, допомагаючи матері, якщо батька не бувало вдома. «Моїй мамі частенько доводилося самій турбуватися про нашу сім'ю», – розповідав він трохи згодом. Він добре усвідомлював, що батько відчував глибоку внутрішню невпевненість у собі, приховуючи це за пишномовними балачками. Коли борговий тягар невпинно зростав, успадкована земельна власність танула на очах, а сім'я дедалі частіше не мала що їсти, батько, замість того щоб вирішувати посталі життєві проблеми, топив їх в алкоголі. Будучи напідпитку, він ставав нахабою і давав волю кулакам щодо власної жінки та дітей. Усе своє життя Йосип Броз

дивувався, як це мамі «вдалося витримати цю виснажливу боротьбу та поставити нас на ноги».¹⁰

А коли Франьо Броз бував тверезим, то показував дітям добродушний, турботливий і лагідний бік своєї натури. Тож саме через це Йожа ще 12-річним хлопчиком давав відсіч і ставив на місце кожного, хто погано говорив про його батька: «Він такий, який є, – втлумачував він своїй тітоньці, – бо він саме і є, який є».¹¹ Вже потім, коли подорослішав, Тіто мав наготові громадсько-критичне пояснення. «Це була радше не особиста неспроможність щось здолати, а суто соціальний феномен», – вважав він.¹² Утім, він так ніколи й не зміг пробачити батькові те, що той «увесь тягар утримування сім'ї переклав на плечі матері».¹³

З урахуванням численних слабкостей батька, Мічіка була вимушена стати емоційним центром сім'ї, її верховною моральною інстанцією та її, якщо можна так сказати, тіньовою главою. І навіть роками по тому Йосип усе ще відчував тепло материнських рук, що його втішали, дарували йому любов, опору та здатність до самоствердження. «Я, мабуть, мав геть жахливий вигляд», – розповідав він про свій перший рік у школі, коли захворів на скарлатину, хворобу, від якої помирала переважна більшість дітей. Його мама ні на крок не відходила від свого маленького, блілого, охлялого й схудлого до кісточок синочка. Якось, коли Йожа, що поступово видужував від тяжкої хвороби, сидів на печі та спостерігав крізь вікно за процесією на честь Діви Марії, до них на хвилинку заглянув один сусід і довірливо прошепотів їй на вухо: «Послухай-но, Міка, твій Йожа довго не протягне, ще трохи – і йому кінець». Що ж це він верзе, обурився маленький хлопчик, що одужував, при цьому він не промовив жодного слова. Скланним поглядом із глибоко посаджених зіниць він спостерігав, як його мама якось

спонтанно плеснула цього чоловіка по спині, а потім відразу ж змінила тему розмови. «А от коли сусіда пішов геть, вона підійшла до мене, взяла за руку і далі весь час міцно тримала мене, не відпускаючи від себе». Цю симпатію та душевне тепло, що їх Йосип відчував тієї миті, він не забував ніколи. «Це було почуття, що залишається назавжди, на все життя», – згадував він і десятки років по тому. «Тож саме тому я так сильно любив свою маму».¹⁴

Життєві шанси, яких його позбавили

Визначальним для юних літ Тіто став досвід його бажань, що не здійснилися, і сподівань, що принесли із собою розчарування. Бо в останню третину ХІХ сторіччя через масштабну світову економічну кризу значне загострення соціальних проблем можна було спостерігати й у Хорватії-Славонії. Тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію падали, показники вартості ввізного мита на готові товари зростали, а це, власне, змушувало багатьох селян усе більше заплутуватися у боргах. Оскільки не вистачало капіталу, кредитів і знань, кількість промислових підприємств – а отже, й робочих місць – зростала повільно.

Західне Загор'є, де виріс Тіто, належало до найвідсталіших і найбідніших регіонів Хорватії із найвищими показниками густоти населення. Його вчитель Степан Вімпушек описав наявний стан речей так: було «надто мало, щоб жити, і забагато, щоб померти».¹⁵ Як і сім'я Брозів, десь четверо з п'яти дрібних землевласників мусили утримувати свої переважно багатодітні родини, маючи менше п'яти гектарів землі; це був, власне, той мінімум, починаючи з якого селянське господарство так чи так спроможне було триматися на плаву. До того ж багато хто не вмів ані читати, ані писати, а медичної допомоги взагалі майже не існувало. На Різдво 1910 року ті, хто займався переписом населення, не знайшли жодного селянського будинку на всю околицю, де було б натоплено. «Люди, не роздягнувшись, лежали в ліжку, а туди, де все ж таки, як виняток, топили піч, заглядали мало не всі сусіди, просто щоб погрітися».¹⁶

Про сповнене злиднів дитинство Тіто розказують один анекдот, який у соціалістичній Югославії роками передавали з

вуст у вуста. Отож якось пообіді, коли батьків не було вдома, а дітям страшенно хотілося їсти, малий Йосип заліз на горище, де висіла копчена свиняча голова, яку мама зберігала на новорічні свята. «Мої брати і сестри плакали, – розповідав Тіто. – Я трохи вагався, але потім спустив цю голову з горища вниз, поклав її у каструлю з кип'ятком, посипав зверху мукою і варив добрих дві години». Вони не могли пригадати, коли вдосталь наїдалися, тож усі понабивали свої животи так, «що мало не луснули». Втім, «їжа та була такою жирною, що усім нам стало погано», і коли мама повернулася додому, то у домі лунали лишень тихі стогони. Міка була вкрай засмучена непоправною втратою заощадженої на свята копченини. «Потім, однак, співчуття до наших страждань взяло у неї в душі гору, тож ми змогли відбутися простим переляком й уникнути покарання ременем».¹⁷

Націоналістичні настрої посилювалися не тільки через злидні, а й через позбавлення політичних прав. Починаючи з 1830-х років національний громадський рух постійно вимагав об'єднання південнослов'янських країн і територій в одне автономне «Королівство Хорватії і Славонії» у межах Габсбурзької монархії, метою чого й було б набуття хорватським народом права на більш вагому участь у громадському житті. Втім, угорський уряд 1868 року погодився на певну «компенсацію» (так звану нагоду), згідно з якою за Хорватією-Славонією визнавалося право на власний ландтаг, адміністрацію, юстицію і верховенство релігійного культу. Про самостійний уряд країни, свободу преси і свободу слова, однак, не йшлося. З майже двох мільйонів мешканців Хорватії і Славонії право голосу мали лишень ті близько 45 000 чоловіків, які сплатили необхідний для цього мінімальний податок у розмірі 30 форинтів. Тож, як наслідок цього, в Кумровці серед

майже 200 сімей тільки три особи мали право голосу, а отже, були виборцями. У 1903 році країною прокотилася хвиля націоналістичних протестів, у Кумровці розлючені селяни штурмом захопили ратушу, щоб спалити там угорський прапор. Вони вимагали докорінних реформ і права на самовизначення.

І хоча угорський уряд у Будапешті прибирав до власної кишені понад половину податкових надходжень Хорватії і Славонії, його інвестицій у тамтешню інфраструктуру годі було й шукати. А тому на межі 1900 року тільки кожна десята хорватська дитина мала змогу ходити до школи, бо шкіл там майже не було.¹⁸ Утім, маленькому Йосипу пощастило: у його рідному селі була початкова школа, де можна було отримати принаймні початкову освіту. Попервах навчання давалося йому не надто й легко. А оскільки хорватською він розмовляв поганенько і доволі часто хворів, то у першому класі йому довелося залишитися ще на один рік. У старших класах він також пропустив багато днів навчання у школі, бо, як розповідав сам Йосип, «у моєму селі це була сама собою зрозуміла річ, коли дитина у віці семи років і старше була вже фактично робочою силою». «Хто їсти хоче, мусить працювати», – наполегливо і невтомно напучувала його мама. Він пас корову на пасовищі, збирав кукурудзу, полов бур'яни на городі та у садку, молов зерно камінними жорнами, а заняття це було не з легких, і піт постійно заливав очі. «Найтяжче ж бувало тоді, коли батько посилав мене зі своїми борговими розписками пройтися селом, навідатися до інших селян, які так само, як і він, мали величезні борги, мусили голодувати й мали годувати своїх багатьох дітей». Скільки голосіння та прокльонів доводилося йому тоді вислуховувати.¹⁹

Свідоцтво про закінчення початкової школи, яке він у віці 12 років із неймовірною гордістю тримав у руках, було

підтвердженням його відмінної поведінки, а також дуже хороших успіхів зі всіх ключових предметів. Однак подальше навчання у гімназії геть зовсім виходило за межі світу його уявлень і реальних життєвих планів; а от щодо освіти більш високого рівня, то вона, на його думку, була і є переважним правом синів міських буржуа, а також заможних селян. «Не було ні можливостей, ні коштів, щоб відправляти наших дітей на навчання до школи більш високого рівня, – пояснював якось його вчитель. – Навчити своїх дітей якогось ремесла було чи не найкращим з того, на що спроможні були тамтешні громадяни, чий рівень статків цілком можна було порівнювати із відповідними показниками сім'ї Брозів».²⁰

«Коли я був малим, то хотів стати... кравцем, – багато років по тому розповідав Тіто своєму біографові, – адже мало не кожному селянинові у Загор'ї так хотілося мати гарний костюм». А сам же він тоді мріяв про те, щоб «пошити гарний одяг для свого батька, для братів, та й усім удома».²¹ Охайна доглянута зовнішність посідала у його житті важливе місце, він сприймав її як доказ власного прогресу, що цілком можна пояснити такими рисами Тіто, як самоповага й марнославство. Втім, підліток Йосип мав змогу викрутитись і вижити лишень за рахунок тимчасових підробітків на полях і фермах у сусідів. У Люблянці та Трієсті, куди його заносило на певний час у пошуках роботи, знайти постійні заробітки йому також не пощастило. Його батько Франьо із задоволенням купив би сину квиток до Нового Світу, де можна було значно легше знайти роботу і краще заробляти, для цього однак бракувало грошей. Десятки тисяч хорватів, що спромоглися це так чи так здійснити, щороку емігрували до Америки, щоб «ті, кому довелося залишатися вдома, мали змогу просто жити», – саме так пояснював цю ситуацію один учитель.²² І що б з нього вийшло, якби йому тоді

вистачило грошей на морську подорож до США, запитав його якось кілька десятків років по тому один відвідувач. «Власник фабрики чи заводу», – відповів Тіто з посмішкою.

Батько зрештою все ж таки вирішує відправити свого 15-річного сина в Сісак, щоб той почав працювати офіціантом у невеличкому готелі, розташованому неподалік казарм 27-го домобранського полку. Завдяки тамтешній пречудовій пиварні під тінистими каштанами і кегельбану, роботи там було аж надто багато. Однак готельна справа та громадське харчування видавалися йому аж надто нудними, тож він вирішує попроситись учнем до Ніколи Караса, відомого майстра слюсарної справи.

Роздуми про політику

Майстер Карас був огрядний, добродушний чолов'яга, який ставився до своїх трьох-чотирьох учнів максимально приязно, добре забезпечував їх усім необхідним, нехай навіть і не платив їм за їхню роботу жодної копійки, що, до речі, на той час було звичною справою. Йосип проводив увесь свій довгий робочий день, деś від 6-ї до 18-ї години, у майстерні, що розташовувалась у підвалі. Лишень щонеділі, та й ще двічі на тиждень увечері він ходив до професійної школи. Свій вільний час, якого в нього було замало, він найохочіше проводив за книжками про Шерлока Голмса. Іноді йому вдавалося крадькома пробиратися до цирку або кіно. А одного разу він навіть найнявся на роботу статистом до мандрівного театру і з «Веселою вдовою» Легара дістався аж до Осієка. Там його схопили жандарми, щоб знову повернути під опіку майстра Караса, бо той спочатку неабияк розсердився, однак потім потроху заспокоївся.

Сісак, у якому налічувалося близько 9000 жителів, був середнім за розміром провінційним містечком. Воно стояло на місці перетину важливих ліній залізничного сполучення, мало річковий порт із високим рівнем експлуатації, а також низку промислових підприємств, які підживлювали та стимулювали торгівлю й обіг товарів. Від двох до трьох тисяч юнаків, дрібних ремісників, працівників і фахових робітників на лісопильнях, цегляних заводах, броварнях і в ремісничих майстернях утворили напівпролетарське середовище, де швидко поширювалися соціалістичні ідеї. Робітничі союзи, синдикати й профспілки, а також заснована 1894 року соціал-демократична партія боролися за загальне і рівне виборче право, за

підвищення заробітної плати, а також за запровадження 8-годинного робочого дня. Звісно, це ще не можна було назвати масовим пролетарським рухом, утім, боротьба за покращання умов праці робітників постійно набирала обертів. Загальні страйки робітників в Осієку, Загребі та Рієці призвели до того, що соціалістичну пропаганду, а також пресу заборонили; а провідні соціал-демократи отримали й мусили відсидіти багаторічні терміни позбавлення волі у в'язниці.

А коли майстер Карас на початку 1909 року бере собі в учні нового хлопця, Броз починає дедалі більше цікавитися політичними питаннями. Карл Шмідт, симпатичний хлопчина, німець за походженням, що постійно носив червоний галстук, був соціал-демократом. Він розповідав учням про робітничий рух, а також пояснював значення 1 Травня, аргументовано спираючись на світогляд Маркса й Енгельса. Йосип усе більше й глибше студював соціалістичну газету «Вільне слово» («Slobodna riječ»), а також іншу відповідну спеціалізовану літературу, що її розповсюджували Шмідт та інші хлопці; варто було б, зокрема, згадати «Християнство і соціалізм» Августа Бебеля, «Матеріалістичне розуміння історії» Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, а також «Маніфест комуністичної партії». Аргументи Шмідта про те, що капіталістична система має відповідно до законів природи розвалитись унаслідок класової боротьби і тоді, зрештою, зазнає краху релігійне обдурювання простих людей священниками, переконали та вплинули на Йосипа так сильно, що він навіть взявся в інтересах соціал-демократичної партії продавати сірники, а також розповсюджувати листівки та іншу літературу. А Мічіку, мати Йосипа, яка з недільної проповіді знала, що усі, хто підтримує соціалістів, горітимуть у пекельному вогні, відтепер усе більше і частіше мучили приховані турботи й переживання щодо душі її сина.

Після того як цей 18-річний юнак у вересні 1910 року отримав свідоцтво про присвоєння йому відповідної професійної кваліфікації, а відтак взявся шукати роботу в Загребі, він відразу ж вступив до профспілки металургів, що, власне, означало також автоматичне приєднання до лав соціал-демократичної партії. Ці обидві організації, які написали на своїх прапорах слова «справедливість» і «міжнародна солідарність», стали двома стовпами його юнацьких соціальних орієнтирів. Відтепер він обертався переважно в цій соціал-демократичній субкультурі, яка все інтенсивніше розвивалася осторонь буржуазного суспільства, постійно відвідував профспілкові зустрічі, брав участь у демонстрації з нагоди 1 Травня, а також уперше взяв участь у страйку.

Як і багато хто з молодих робітників, Йосип Броз відчував притягальну силу соціалізму, бо саме ця ідеологія пропонувала пересічним людям гучне й зрозуміле пояснення їхнього незадоволення власним життям, а відтак пропонувала рецепт того, як можна його змінити. Через моральні виклики марксизму, що мали на меті створення справедливого світу, його особисті амбіції набували більш вагомого сенсу. Власні розчарування і фрустрації можна було вписувати у контекст безмежних питань людства, витлумачуючи їх не як індивідуальні аспекти власної долі, а як відображення проблем і недоліків, дотичних до всього суспільства. Не беручи до уваги саму ідеологію, робітничий рух сприяв тому, щоб набиратися цілком нового життєвого досвіду. Цей рух допомагав формуванню корисних контактів, будив прагнення до пізнання, а також максимально сприяв поглибленню почуття єдності й солідарності. Цей інтелігентний, вправний, енергійний молодик розвинув у собі такі таланти, як уміння вести дискусію чи організаційні здібності, які до того часу, мабуть, просто дрімали. Нові погляди на життя, а також досвід значно

розширили горизонт його сподівань та очікувань: самостійно, своїми силами, вийти за межі власного невисокого соціального походження.

Після завершення освіти ще впродовж довгих років йому ніхто і нічого не дарував, не давав даром. Влаштуватися на постійне місце роботи у ремеслі, пов'язаному з обробкою металу, було вкрай складно, майже неможливо. Утім, йому поталанило отримати попервах тимчасову роботу в Загребі, у майстерні механіка Кнауса, де він мав нагоду набути корисних фахових навичок як слюсар-складальник. Влітку 1911 року він попрямував за кордон, щоб там далі набиратися професійного досвіду. Після нетривалих зупинок у Камніку, Пілзні та Відні Броз на початку літа 1912 року помандрував до Мангейма. Німецький профспілковий активіст Отто Паулюс і десятки років по тому згадував «широкоплечого і мовчазного юнака», що пару місяців пропрацював на підприємствах «Бенц», постійно брав участь у зібраннях соціалістичної робітничої молоді, віддано сплачував членські внески та навіть передплачував їхню газету «Арбайтерцайтунг». У вільний час цього юнака часто можна було побачити у кав'ярні «Саломон» за грою в шахи з російськими емігрантами.²³ Через рік, невдовзі перед призовом на військову службу, він провідав свою тітоньку Ану. Вона почувалася збитою з пантелику й не могла отямитися від хвилювання, бо добре усвідомлювала, що він мав неабияку схильність і здатність вплутуватися до мало не всіх мислимих і немислимих сумнівних акцій. «Він був проти релігії... його промови були еретичними та небезпечними, – розповідала тітонька, – соціаліст, голова якого набита планами, збагнути їх мені було не під силу».²⁴

Тітонька зізналася, що тоді вона навіть уявити не могла, що Йожа згодом перетвориться на професійного революціонера і

зрештою стане маршалом Югославії. Фактично ж схильність до соціальної критики не дісталася йому в спадок від батьків, він також не спромігся набути її самотужки під час отримання освіти. Втім, експлуатація, дискримінація, а також відсутність життєвих перспектив були добре відомі йому не з чуток, на відміну від більшості видатних лідерів соціалістичного руху, часто синів та дочок буржуа, які мали винятково теоретичні уявлення про класове питання та шляхи його вирішення. До того ж йому були притаманні такі важливі для керівника риси особистості, як оптимізм, упевненість у собі, сила волі, а також непохитна віра в результативність власних учинків.²⁵

Як і всі революціонери, він був переконаний, що те, чого він волів досягнути у власному житті, неможливо було здійснити без фундаментальних змін усього суспільства. «За років моєї юності від 60 до 80 відсотків молоді в Кумровці... перебували поза потребами суспільства, їхньою долею ніхто не опікувався, – розповідав він 1949 року. – Там, у селі, просто не було чого робити. А коли за плечима лише початкова чотирирічна школа, то, щоб знайти собі місце у житті, треба було неодмінно кудись їхати. Адже вдома навіть попоїсти досхочу було неможливо. Освіту могли здобути лишень діти міських бюргерів і заможних селян. Єдиним виходом для таких людей, як я і мої брати, було залишити своє село, стати учнем і взятися за вивчення якогось ремесла. Цей шлях, проте, був довгим і монотонним: настільки монотонним, що дехто з нас почав замислюватися над тим, як бодай щось змінити у цій ситуації. А коли ми почали відкривати для себе марксизм, а надто після 1917 року та з урахуванням здобутків Великої Жовтневої революції, ми й отримали належну відповідь».²⁶

Більшовик

ПЕТРОГРАД, 23 лютого 1917 року

Від Світової війни до Червоного Жовтня

У той час, коли австрійський імператор (кайзер) Франц Йосиф 28 липня 1914 року оголосив війну Сербії, розв'язавши у такий спосіб Першу світову війну, Йосип Броз саме ніс військову службу в австро-угорській армії. За рік до цього його призвали до лав 25-го піхотного полку Королівського хорватського домобранства, що був дислокований у Загребі. Військова справа, точніше, воєнне мистецтво загалом, його просто зачаровували, хіба що імператорсько-королівські війська він вважав застарілим і тупим явищем. «Замість учити новобранців, як воювати, єдине, чого їх там учили, так це марширувати», – такою була його думка.¹ Цей сухорлявий, спортивної статури новобранець був відмінним фехтувальником і виборов срібну медаль в одному зі змагань на першість країни. Саме після цього його підвищили до унтерофіцера.

Участь у війні розпочалася для фельдфебеля Броза на сербському фронті в ранзі командира взводу. Його полк спромігся двічі форсувати річку Дрина, проте обидва рази противник відбивав той наступ. Узимку 1914/15 року полк передислокували на карпатський фронт. Оснащена австро-угорська армія була погано, тож тієї студеної зими вона зазнає спустошливих втрат. Солдатам доводилося рити для себе піхотні шанці у глибокому снігу. Тіто якимось поділився спогадами: «Тих, хто просто замерз, було чи не більше, ніж тих, хто загинув від

кулі».² «Саме тоді я навчився ненавидіти війну». Коли під час весняного наступу росіян у квітні 1915 року його підрозділ потрапляє під удар кавалерійського полку противника, один черкес у ближньому бою увіткнув йому багнет глибоко у праве плече. Тяжко поранений, він з усім своїм батальйоном опиняється у полоні в росіян. «Мені тоді здавалося, що краще б я помер».³

У монастирському шпиталі Свіяжська, містечка на Волзі неподалік Казані, видужував він повільно, крок за кроком, та й тільки після того, як підхопив там спочатку запалення легенів, а після того ще й перехворів висипним тифом. Належного стаціонару там не було, часто бракувало навіть їжі. «Ми лежали просто на встеленій соломою підлозі». Тож як за таких умов могли загоїтися тяжкі рани? «Лікарі ж узагалі дотримувалися тієї думки, що мені вже годі сподіватися на порятунок, проте я, ймовірно, мав міцний селянський організм».⁴

Демонстрація робітників Путилівських заводів у Петрограді, лютий 1917 року

Після переведення до Західного Уралу – а військовополонений працював відтепер у майстерні трансибірської залізниці в Кунгурі, – звістка про революцію у Петрограді, отримана у лютому 1917 року, стала для нього цілковитою несподіванкою. Тим часом він уже навчився вільно, якщо не сказати – бездоганно, спілкуватися російською. Після спустошливої воєнної зими, коли населення просто голодувало, починаючи від 23 лютого (8 березня за новим стилем) 1917 року, російською столицею прокотилася хвиля масових страйків, демонстрацій і збройних повстань. Вулицями потяглися десятитисячні натовпи людей, голосно скандуючи «Хліба!», «Кінець війні!», «Геть самодержавство!». Ради робітничих і солдатських депутатів, так само як і ліберальні депутати Думи, підштовхували царя до зречення престолу. Коли ж заворушення почалися й в армії країни, і військові почали виявляти ознаки непокори та дедалі частіше відмовлялися виконувати накази, цар Микола II був остаточно загнаний у глухий кут. Тож 3 (16) березня він змушений був зректися престолу й передати владу Тимчасовому урядові. Невдовзі зі свого швейцарського вигнання на батьківщину повернувся революціонер Володимир Ілліч Ленін. У своїх знаменитих «Квітневих тезах» він вимагав негайного завершення війни, приходу до влади Рад, а також проведення земельної реформи.

Після бурхливих подій у столичному Петрограді, у містах, розташованих вздовж Трансибірської магістралі, почали формуватися революційні Ради робітничих і солдатських депутатів. Броз пригадував, що тогочасні настрої перебували на межі вибуху, як у тому відьомському казані. Тож майже миттєво практично на всіх підприємствах з'являються партійні осередки. Більшовиками ставали молоді фахові висококваліфіковані

робітники, селяни, ремісничча молодь або ж вчителі початкових шкіл, які, так само як і він, мали просте походження, однак прагнули високих цілей у житті. «Ні, я не вірю, що всі вони були комуністами чи більшовиками... Я сказав би, що вони були революціонерами, так само як і я, у загальнопролетарському та специфічно антифеодальному, антицаристському сенсі».⁵

У червні 1917 року, коли хутко поширювалася загальна анархія, Йосип Броз втікає з полону. Пробиваючись до Петрограда, він залишив за собою добру тисячу кілометрів шляху; а там у липні більшовики організували потужні демонстрації проти Тимчасового уряду та вимагали сформувати уряд Рад, або ж, як його згодом почали називати, радянський уряд. Броз, вигукуючи щосили: «Геть Тимчасовий уряд!» і «Вся влада Радам!», наражається на сутичку з царською таємною поліцією. Після цього разом з групою повстанців він втікає до Фінляндії, щоб звідти попрямувати далі на свою хорватську батьківщину, а ще краще – до США. Декілька тижнів по тому в Улеборзі (Оулу) жандарми схопили його, запідозривши у тім, що він більшовик, і кинули до в'язниці Петропавлівської фортеці. А от після того «я знову опиняюсь у роздовбаному потязі, що ледве-ледве рухався, разом із сотнями австрійських військовополонених на шляху назад до Сибіру».⁶

Дорогою, на залізничному вокзалі містечка Вятка (зараз Кіров), він вистрибує із вагону, щоб пішки вздовж колії, без грошей, без квитка дістатися Омська. Неподалік районного та адміністративного центру степових провінцій, міста, розташованого на берегах річки Іртиш, що налічувало понад 30 000 мешканців, його затримує патруль революційної Червоної гвардії. Саме там і тоді він дізнається, що 25 жовтня (7 листопада) 1917 року Ленін і його більшовицькі соратники захопили владу в Петрограді. Також ширилися чутки, що й дні

Габсбурзької монархії добігають кінця, а також, що політики з його батьківщини прагнуть заснування югославської держави.

Червоногвардійці саджають його до колишнього табору для військовополонених. Там він, як і численні інші німецькі та австро-угорські військовополонені, переважно це були поляки, чехи й угорці, записується добровольцем до Міжнародної Червоної гвардії. Брати безпосередню участь у бойових діях, тобто воювати, йому заборонялося, натомість він мусив нести вартову й ремонтну службу на Транссибірській залізниці. Якихось приголомшливих подій, які б надовго залишалися в пам'яті, тут було замало: Омськ справляв досить жалюгідне враження, чим «втомлював і наганяв нудьгу», саме так описував радянський посол Іван Майський своє рідне місто, бо воно, власне, «взимку ризикувало бути засипаним снігом по самі вуха, а влітку просто задихалося від пилюки; щодо осені та зими, то усе місто накривав і огортав непроникний туман».⁷

13-річна Пелагея Денисівна Білоусова була глибоко у саме серце вражена цим 25-річним червоногвардійцем «Йосипом Брозівічем», з яким познайомила в Омську ще у листопаді 1917 року. Дочка робітника з Петербурга, більшовика, якого відправили у заслання до Сибіру, була неймовірно схожа за своїм типом на його матір Мічіку: файна білявка, висока на зріст. Ця сором'язлива й водночас впевнена у собі дівчинка-підліток неабияк уразила симпатичного хорвата, який тримав себе рішуче й упевнено, тож у делікатних ситуаціях збити його з пантелику було неможливо, та й за словом до кишені він за жодних умов не полізе, аби прийняти швидке рішення. «Мов риба у воді» почувався він під час революції, розповідала вона згодом. Особливо її вразив той безмежний і невичерпний оптимізм, що він випромінював.⁸

Незабаром після Жовтневої революції у різних регіонах країни між більшовицькою Червоною армією та її

консервативно-націоналістичними противниками – «білими» – спалахнула громадянська війна. Омськ у червні 1918 року потрапляє до рук антибільшовицького адмірала Олександра Колчака, який у листопаді розгорнув там резиденцію свого сибірського уряду і встановив у край сувору воєнну диктатуру. А через те що «білі» за умови ескалації громадянської війни знову й знову прочісували цей район у пошуках червоногвардійців, Йосип Броз мусив тікати до вільного степу, де знайшов прихисток у вождя одного киргизького племені Іси Джаксенбаєва. Це був вельми заможний, могутній і пихатий чоловік, якому належали паровий млин, понад дві тисячі коней, а також двадцять дружин. Він високо цінував цього симпатичного «Йосипа» як механіка, що не тільки виконував ремонтні роботи, а й з дитинства вмів добре їздити верхи.

Тож, коли весь регіон був охоплений громадянською війною, Броз разом із мусульманськими напівкочівниками мешкав у наметі, більш-менш зрозуміло розмовляв їхньою тюркською й приходив у захват від місцевого одягу. Час від часу Броз кінним екіпажем їздив до розташованого за 65 кілометрів міста, щоб дістати у залізничників машинного масла, зустрітися зі своїми товаришами та побачитися з нареченою Пелагеєю, яку ще називали Полька. «Тебе постійно то там, то там, підстерігала небезпека», – розповідав він. Ось один приклад: якось вони їхали до Омська на своїх стареньких селянських санях, «мій киргиз, його син, один батрак і я», – розповідав Тіто. Дорогою їх зупинили четверо чоловіків, одягнених у форму «білих». «Нумо, убий його, чого ти чекаєш», – вигукнув один з них і показав на батрака, бо той не розумів жодного слова російською. «Ні, це ж просто батрак!» – закричав Броз. Чоловіки відпустили батрака, після цього вони спрямували свої гвинтівки й взяли на приціл Ісу, щоб забрати у нього пояс із золотими монетами. Броз щосили намагався не привертати до себе уваги та не став

хапатися за револьвер, який задля самооборони завжди мав при собі. Забравши пояс із грішми, ті четверо опустили зброю й поїхали геть. «Киргиз був страшенно розлючений, що втратив так багато грошей... та що я не стріляв... утім я один анічогісінько не зміг би вдіяти проти четвірки озброєних людей».⁹

Тільки після того, як Червона Армія у листопаді 1919 року знову звільнила Омськ від Колчака, Броз попрощався зі своїми киргизами, яких він пізніше згадував як простих і порядних людей. Отримавши на прощання щедрий подарунок від Іси, він повертається назад у місто. А у січні 1920 року він і Полька взяли шлюб.

Навіть сягнувши похилого віку, Тіто згадував, як сильно вплинув на нього досвід, набутий у Росії. Йому довелося на власні очі побачити та пережити розвал багатонаціональної царської імперії, а також будівництво радикально нового суспільного ладу. І коли хвиля протестів у такому шаленому темпі прокотилася всією Росією, він вочевидь відчув і зрозумів сенс і динаміку тих змін. Революції справляють руйнівний вплив на психологію людей, із плином часу він усвідомлював це дедалі чіткіше. «Вони змінюють думки, навіть світогляди».¹⁰

Жовтнева революція видавалася епохальною подією, вона висвітлила під зовсім іншим кутом зору чимало подій і проблем і, власне, майбутнє самого Тіто. По-перше, рушійною силою революції стали передовсім селяни, що спромоглися докорінно змінити ставлення до власності, а також владно-адміністративні відносини в Росії. Тож Йосип Броз почав замислюватися, чому б щось подібне не здійснити на його батьківщині? По-друге, це був переможний рух за самовизначення народів, поширений і у Габсбурзькій монархії. І, по-третє, ця пролетарська революція напевно була здатна зміцнити соціалістичні рухи в інших країнах і надати їм гарантовану підтримку, вона стала живим

свідченням того, що втілити ідеї марксизму на практиці цілком імовірно.

Радикальні злами, що їх силоміць нав'язували більшовики, посилювали його впевненість у своїх політичних позиціях, розширювали горизонт очікувань і, безсумнівно, зміцнювали його віру в силу та правильність власних дій. І навіть досягнувши похилого віку, він знову й знову повертався до того періоду в своєму житті, коли йому пощастило пережити осяяння та пробудження. «Для мене Ленін – велика людина, найвеличніша, – зізнавався він 1974 року, спілкуючись з одним журналістом. – Жовтневою революцією він започаткував нову епоху в історії людства... суттєво просунувши вперед і суспільство власної країни, і взагалі весь світ».¹¹

Ставши зненацька свідком подій, що змінювали світ, Тіто за найменшої нагоди вивчав усі складові буття та навички революціонера. До них належало не лише володіння зброєю, а й тонкощі політичної роботи, як-от переконання опонентів на зібраннях, публічні виступи з промовами, агітація тощо. Саме тоді відбулися спроби долучитися до лав більшовицької партії, проте його заяву на вступ до партії у тодішньому революційному гармидері просто загубили. На визначальну роль у тому, що відбувається, він не претендував ніколи. «Мій внесок до російської революції незначний, – визнавав він якось у 1945 році, – хоча я їй... симпатизував і чим міг допомагав».¹²

Насамкінець варто зазначити, що за тих часів він зумів здобути суттєвий досвід, завдяки якому, власне, і сформувалася його особистість. А ситуацій, що становили для нього реальну загрозу, траплялося безліч: крім смертельної небезпеки загинути у стрілецькому окопі, можна згадати тяжке поранення, полон і звільнення, спрямовану на знищення кампанію антибільшовицьких сил під час громадянської війни в Росії. «Тут має добре спрацьовувати відповідний рефлекс... треба бути

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ